

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: витоки, характер, наслідки

Монографія

Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна

КОНДОР
Київ, 2018

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

Т64

Рецензенти:

Васильчук Володимир Миколайович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету;

Станчев Михайло Георгійович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Нової та Новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Троян С.С.

Т64 Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки:
Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.:
Видавничий дім «Кондор», 2018. — 536 с.

ISBN

Коллективна монографія — п'ята із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених українськими істориками, міжнародниками, політологами під науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна, присвячена 100-річчю завершення Першої світової війни. Авторські дослідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах витоків, характеру і наслідків Великої війни 1914–1918 рр. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних і міжнародних питань досліджуваного періоду.

Праця скерована до фахових міжнародників, істориків, політологів; до студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також до всіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин і дипломатії періоду Першої світової війни.

ISBN

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

© С.С. Троян, наукова редакція, 2018

© Видавничий дім «Кондор», 2018

ЗМІСТ

Вступ

Сергій Троян

Велика війна 1914–1918 рр.: причинно-наслідковий вимір 6

Розділ I.

На шляху до 1914 року

Сергій Троян

Дипломатія колоніалізму: Гельголанд-Занзібарська угода 1890 р.
та її наслідки..... 15

Вячеслав Долід

Суспільна реакція на ультиматум 1890 р.: з історії англо-португальського
колоніального протистояння в Африці..... 26

Сергій Троян, Світлана Косяк, Павло Троян

Пангерманський Союз: створення, організація, зовнішньополітичні
проекти (1891–1900) 38

Сергій Троян

Військово-морська програма адмірала Альфреда Фон Тірпца
як інструмент реалізації «Світової політики» Німецької Імперії 59

Світлана Косяк

Німецький флотський союз у формуванні пропагандистського дискурсу
(Кін. XIX — поч. XX ст.)..... 77

Леонід Кияниця

Близький схід як поле протистояння проектів національно-культурної
ідентичності перед першою світовою війною 91

Розділ II.

Європейський і глобальний виміри Першої Світової війни

Геннадій Казаков

«Змарнований час?»: проблема мирного посередництва США
у роки нейтралітету (1914–1917 рр.)..... 101

Володимир Фісанов, Сергій Гакман

Несподівані союзники: Румунія і Росія між дипломатією та пропагандою
у роки Першої Світової війни (регіональні аспекти геополітичного
протиборства)..... 130

Володимир Фісанов

Еволюція психологічних настроїв фронту і тилу у роки Великої війни
(між Уявою і Ratio) 155

<i>Наталія Венгер</i> Монархія та народ: еволюція образу влади та тлі подій Великої війни 1914–1918 рр.	182
<i>Олександр Давлетов, Ігор Саламаха</i> Образ жінки в пропаганді часів Першої Світової війни	213
<i>Наталія Нечасва-Юрійчук</i> Велика війна у творчій спадщині англійських поетів воєнної доби	237
<i>Леонід Кияниця</i> Перша Світова війна як чинник формування модерних національно- культурних ідентичностей на близькому сході	248
<i>Володимир Мартиненко</i> Функціонування владних інституцій Білоруської Народної Республіки 1918 року в умовах німецької окупаційної адміністрації	260
РОЗДІЛ III.	
Український вектор Великої війни	
<i>Ігор Дацків</i> Брестський мир в історії української дипломатії	281
<i>Валерій Солдатенко</i> Перший мир Великої війни	309
<i>Алла Киридон</i> Унормування церковно-релігійного життя в Україні (1917–1918)	340
<i>Олександр Добржанський</i> Проблема державної приналежності українців Буковини в роки Першої Світової війни	356
<i>Руслана Давидюк</i> Українська політична еміграція у другій Речі Посполитій як вислід війни і революції	373
<i>Любов Жванко</i> Біженці Першої Світової війни на постімперському просторі: спроби повернення додому (1918–1925 рр.)	391
Розділ IV.	
Значення Першої Світової війни	
<i>Павло Гай-Нижник</i> Перша Світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи	410

<i>Олександр Сич</i> Зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої Світової війни.....	426
<i>Володимир Комар</i> Політика Польщі в Східній Європі у 1918–1921 рр.....	441
<i>Сергій Троян, Алла Киридон</i> Реалізація Польського Державницького проекту в контексті концепції Яна Станіслава Лося (1918–1923).....	470
<i>Олександр Реєнт</i> Перша Світова війна та її наслідки для України.....	483
<i>Світлана Павленко</i> Самопрезентація України на зовнішньополітичній арені (відносини між Українською Народною Республікою та Лігою Націй у 1920 р.).....	501
<i>Алла Киридон</i> Образ революції 1917–1921 рр.: формування мнемонічних кодів за доби Незалежної України.....	516
Авторська довідка.....	532

УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ЯК ВИСЛІД ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ

Перша світова війна, що в історичному сенсі знаменувала собою початок ХХ століття, стала трагедією для всього людства. Через тотальний характер та згубні наслідки європейські історики назвали її Великою війною. Ця війна каталізувала падіння імперій, появу нових держав, активізувала суспільні, національні рухи, спричинила низку соціальних, психологічних проблем, викликала такі явища як масове біженство і еміграція.

У сучасній історичній, політологічній, юридичній науці термін «еміграція» (від лат. «emigrare» — виселятися) тлумачать як масове переселення із батьківщини до іншої країни, тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення. Вчені розрізняють політичну, або військово-політичну, економічну, або трудову, етнічну, або етнорелігійну еміграції [55, с. 32; 22, с. 357–358]. Водночас осіб, змушених залишити країну постійного проживання через надзвичайні обставини, як то: переслідування за ознаками раси, релігії, політичними переконаннями, а також унаслідок війни, окупації, масових порушень прав людини, іменують «біженцями» [19, с. 450].

Українські політичні емігранти відрізнялися від біженців рівнем своєї національної свідомості, ідеєю боротьби за відновлення української державності. Політичну еміграцію складали «активніші й свідоміші члени нації, що в деякі моменти своєї діяльності бачать себе примушеними виемігрувати закордон, щоб або уникнути арешту, або порятувати життя, або й мати кращу можливість провадити ту саму політичну діяльність, якої, розконспіровані, не можуть уже провадити дома, на батьківщині» [20, с. 408]. О. Лотоцький зауважував, що українська еміграція «вийшла з батьківщини в процесі боротьби, численно більша її частина — навіть із зброєю в руках. Тому політичний характер мають навіть ті її елементи, що безпосередньо не беруть участі в політичній акції. Сама вже по собі позиція її — позиція визвольної боротьби — надає їй характер політичний. Цей політичний момент, що духовно зв'язує українську еміграцію з батьківщиною, є найхарактеристичнішою психологічною її рисою» [16, с. 63].

Змістове наповнення терміна «біженець» ширше, ніж терміна «політичний емігрант». На шпальтах паризького «Тризуба» пояснювали: «І біженство, і еміграція являють собою акт масового залишення рідної землі, на якій людина виросла і з якою зжилася, до якої її в'яжуть фізичні та психологічні зв'язки. Але в той час, як біженство зроджують події стихійно-епізодичного характеру, хоч би навіть і з соціально-політичним підкладом (наприклад, погроми на ґрунті класової боротьби, або національної чи релігійної ворожнечі), — еміграцію породжують на загал події характеру історичного, органічно зв'язані з цілим процесом попереднього життя даного суспільства, з його розвоєм, еволюцією, з усією його минувиною, сучасністю й змаганнями та планами на майбутнє» [13, с. 5–6]. Різниця між емігрантом і біженцем полягала також у такому: якщо емігрант покидав межі батьківщини з вірою в її майбутнє, то біженець, насамперед, думав про повернення назад. Для багатьох біженців з колишньої Російської імперії поділ на українців та росіян був умовним, часто на це впливав матеріальний чинник, особливості середовища, куди потрапляли емігранти тощо.

Міжвоєнна еміграція охоплювала представників різних народів, які боролися проти більшовиків і не визнали їхньої влади. Радянська історіографія застосовувала до емігрантів термін «класовий ворог», визначала їх людьми, що пішли на змову з «міжнародним імперіалізмом», «зрадили комуністичні ідеали». В Українській радянській енциклопедії констатовано, що, «крім револю[ційної] політичної, існує контрреволюційна Е[міграція], до якої, зокрема, належать білогвардійці і укр[аїнські] та ін[ші] бурж[уазні] націоналісти, що емігрували з Рад[янської] країни в післяжовтневі роки» [49, с. 110]. «Советская историческая энциклопедия» стверджувала, що «утворену у 1917–1921 р., після Жовтневої революції, еміграцію склали капіталісти і поміщики, білі генерали і офіцери, реакційне козацтво, царські чиновники, діячі буржуазних політичних партій, деяка частина інтелігенції», визначала загальну чисельність еміграції як 2 млн. людей [52, с. 492–500], яких, за словами В. Леніна, «вигнала громадянська війна» [12, с. 49].

Українська наддніпрянська еміграція відзначалася територіальною спорідненістю із російською, проте мала зовсім інші завдання та мету. Для української еміграції пріоритетним був національний фактор, тому її характер можна означити як національно-політичний із

потужним ідеологічним аспектом [13, с. 4–9]. Про українську політичну еміграцію О. Лотоцький писав: «Ми — еміграція не звичайного європейського типу; ми не те, що була у свій час французька еміграція, не те, чим є тепер еміграція італійська, угорська, еспанська, що не мириться з політичним режимом у себе вдома; не те, чим є нинішня еміграція московська, що не визнала комуністичного режиму. Вся та згадана еміграція має у себе вдома свою владу, що, за всієї різниці політичних засад, стоїть на сторожі основних національно-державних інтересів даної землі. А в нас — чужа, окупаційна влада, в основі ворожа нашим національно-державним інтересам» [15, с. 71]. Таким чином, українська еміграція в основному була національно-політичною на відміну від російської як соціально-політичної та білоруської як здебільшого трудової [54].

Спричинену Першою світовою війною і поразкою Української національно-демократичної революції масову військово-політичну еміграцію вважають другою (модель чотирьох хвиль), першою (модель трьох хвиль), або міжвоєнною [55, с. 32]. Цю еміграцію можна визначати як політично-військову. У її середовищі виділялися дві основні групи: військові, що потрапили до спеціальних таборів для інтернованих, і цивільні, колишні урядовці, співробітники українських державних установ, які разом із армією залишили батьківщину, щоб не наражатися на небезпеку від більшовицької влади. Вояки і старшини Армії УНР, Української галицької армії та окремих повстанських відділів після поразки національно-визвольних змагань змушені були відступити на територію сусідніх із УНР держав — Чехословаччини (понад 4 тис.), Польщі (15 тис.), Румунії (2 тис.) [30, с. 32–33].

Розсіявшись по всій Європі, українська еміграція потрапляла у різні політичні, економічні, соціальні, культурні, ментальні умови, які впливали на процес її адаптації і особливості громадсько-політичних практик. Українці, що покинули батьківщину, сприяли заселенню нових територій, їх економічному, культурному розвитку. У Чехословаччині чи у Франції, емігранти опинялися в умовах демократичного устрою, що надавало кращі можливості для самореалізації, сприяло включенню у тодішнє європейське політичне життя.

Хоча центрами перебування української політичної еміграції стали різні країни Європи, проте через об'єктивні та суб'єктивні обставини її основна хвиля була спрямована до Польщі, як союзника, з огляду на Варшавську угоду 1920 р. Крім того, важливе значення ма-

ли географічний (політичні емігранти, що сподівалися на швидке повернення, обирали географічно ближчу країну), етнокультурний (близька за культурою слов'янська держава), мовний (близькість мови) й інші чинники [34, с. 17–18].

Початок формування української еміграційної спільноти в Другій Речі Посполитій припадає на 1919 р., а значне її зростання — на 1920 р., коли Збруч перейшла Армія УНР, уряд очолюваний С. Петлюрою, значна група службовців, політичних діячів, представників наукової, мистецької інтелігенції. Емігрантське середовище сформували різні соціальні та суспільно-політичні прошарки населення, які різнилися матеріальним становищем, освітнім рівнем, політичними поглядами: «Хвиля еміграції складається з найрізномірніших елементів як по своєму національному, так і соціальному характеру, [...] емігрують заможні і середні кола, емігрує трудова інтелігенція, селянство і міщанство» [44, арк. 45]. Емігранти належали до різних соціальних категорій: близько 70% представляли інтелігенцію, 20% — селянство і 10% — робітництво [36, арк. 6]. Однак здебільшого емігранти не знали «чужих мов, мали мінімальне знання про культурне й політичне життя Заходу, виявляли незначну ступень політичної підготовки» [31, с. 9].

Залишається відкритим питання про кількісний вимір української еміграції. Вважають, що загальне число емігрантів у перші повоєнні роки доходило до 80–100.000 [7, с. 634]. Симон Петлюра стверджував, що «в одній тільки Польщі нашої еміграції з Великої України не менше ніж 35 тисяч» [25, с. 300]. За словами керівника УЦК у Варшаві Андрія Лукашевича еміграція нараховувала до 30 тис. людей [35, арк. 112]. Микола Лівіцький зазначав, що «на чужину, до двох сусідніх з Україною держав, Польщі і Румунії (9/10 до Польщі), вийшло сорок чи п'ятдесят тисяч військових і цивільних. Докладної статистики ніхто не робив» [14, с. 10]. Це ж підкреслював О. Шульгин: «Ми не маємо точної статистики кількості українських емігрантів» [51, с. 6]. Львівська газета «Діло» 1924 р. писала: «Завдяки національному лихоліттю маємо поважну еміграцію. Не хутко матимемо статистику, скільки українців живе на чужині. Знаємо лише, що ніколи їх не було там більше як нині» [23, с. 1].

Сучасний дослідник української еміграції В. Трошинський окреслив її кількісні параметри цифрою 43 тис. [34, с. 20] Т. Зарецька, спираючись на польські джерела, вказує цифрою 40 тис. [10, с. 152]. Поль-

ський учений Я. Брусський вважає, що в листопаді — грудні 1920 р. кордон Речі Посполитої перейшли близько 40–45 тис. вихідців із України, більшістю з яких були відділи Армії УНР [56, s. 239]. За підрахунками О. Колянчука, за період від листопада 1920 р. до 20 січня 1921 р. у Польщі було інтерновано понад 20 тис. українських вояків [11, с. 16–17]. Таку ж цифру подає люблінський науковець М. Маєвський, наголошуючи, що переважно еміграцію складали військові, а також урядовці, жінки та діти [57, с. 77].

Польський дослідник О. Вішка оперував цифрою 35 тис. українських емігрантів на кінець 1920 р., утім, визнаючи це питання дискусійним із огляду на те, що УЦК на базі реєстраційних даних польської влади зафіксував на 1920 р. цифру 43 тис. [59, s. 9]. На кінець 1920 р. у Польщі, крім військових, перебувало 65 українських послів, 14 міністрів, близько 1680 службовців різних установ [21, с. 82]. Приблизно 90% української еміграції в Польщі становили особи, пов'язані з УНР, її державними структурами й армією [59, s. 653]. Це опосередковано підтверджувала більшовицька влада: характеризуючи політичні настрої української еміграції, вважала, що їх «можна розділити, насамперед, на петлюрівські та антипетлюрівські» [40, арк. 1].

На початку 20-х років траплялося багато випадків «репатріації» чи депортації емігрантів з Польщі до УСРР. Після укладення прелімінарного миру в Ризі та до чіткого розмежування кордону було встановлено тимчасову демаркаційну лінію з п'ятнадцятиверстовою нейтральною зоною на схід і на захід від неї, де опинилося багато людей без жодних документів. Після підписання мирного договору та переходу цієї зони під контроль польської влади Міністерство внутрішніх справ видало одноразове розпорядження про усунення звідти всіх непольських громадян, які не мали документів. Надалі планували закрити кордон і нікого не пропускати без дозволу польської комісії. Відтак, десятки людей опинилися поза межами Польщі. Набувала чинності норма, що всі особи, які прибули зі сходу, тобто з території колишньої Росії, після 12 жовтня, без огляду на національність, будуть підлягати спеціальній перевірці, внаслідок якої отримають дозвіл на перебування в Польщі [5, с. 2].

Таким чином, емігрантів поділяли на дві групи, а саме: ті, хто прибули до Польщі до 12 жовтня 1920 р. (до часу підписання польсько-радянських прелімінарних угод), та ті, хто прибув пізніше (проте до 1 липня 1921 р.). Залежно від цього запроваджували два види осо-

бистих документів — карти азилу (червоні карти) та карти побуту (білі карти). Білі карти передбачали тимчасове проживання в Польщі на основі спеціального дозволу місцевої влади та можливу рееміграцію у майбутньому [59, s. 49]. Ці карти потрібно було продовжувати щотири місяці, дійсні вони були до 1 березня 1923 р., після чого емігранти мали залишити Польщу. Червоні карти отримували особи, які мали право політичного притулку, їм дозволяли вільне пересування країною, за винятком східних воєводств. На отримання права азилу претендували, насамперед, вояки української армії, інтернованої в таборах, емігранти, які обіймали вищі чи відповідальні посади в уряді УНР [38, арк. 35]. Якщо вдавалося довести, що особа є політичним емігрантом, то була можливою заміна карти побуту на карту азилу. Тобто карта азилу давала право на політичний притулок у Польщі, карта побуту давала змогу тимчасово знаходитися на її території, проте не захищала від можливої депортації. Однак основна проблема полягала в тому, що МВС кваліфікувало емігрантів не за мотивами еміграції, а за датою приїзду до Польщі [28, с. 50].

Проживання емігрантів на території Західної Волині і Полісся, Східної Галичини, великих міст тощо обмежувалося розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої від 8 червня 1921 р., для поселення на цих територіях необхідним був дозвіл староства. Проживання без документів загрожувало депортацією, та на їхнє оформлення як на справу недешеву емігранти не мали необхідних коштів. Нелояльність емігрантів до місцевих порядків чи польських законів могла призвести до втрати права азилу [28, с. 55]. Складні відносини емігрантів із польською владою підсумовував рівненський «Дзвін»: «Поминаючи біду матеріального характеру, наші емігранти мають (особливо це відчувається на так званих «кресах») неабиякі утиски з боку місцевої адміністрації і жандармерії. Нам відомі факти, що поліція і досі полює та переганяє з місця на місце тих нещасних вигнанців долі. Очевидно, в очах місцевої адміністрації, емігранти є поза законом, тому й уважає їх не інакше як «волоцюг», а з такими можна обходитися безпардонно» [1, с. 2]. Зауважимо, що контроль за діями емігрантів тривав увесь міжвоєнний час. Емігрант Андрій Дідковський згадував: «Поліція та агентура пильно слідкувала за кожним нашим кроком... Не дивлячись на обережність емігрантів, повітові старости часто багатьом відмовляли у дозволі на подальший побут» [4, с. 51].

У січні 1924 р. польський уряд спробував стандартизувати документи іноземців: усі українські політичні емігранти, незалежно від того, прибули вони до Польщі до 12 жовтня 1920 р. чи після цієї дати, отримували карту азилу на один рік. Їм дозволяли вільне пересування Польщею, крім східних воєводств, де, як і раніше, потрібний був дозвіл місцевої влади. Право на в'їзд до східних воєводств видавали індивідуально. Належність до української еміграції встановлювали за посвідченнями Українського центрального комітету (УЦК) у Варшаві. Із 1 січня 1927 р. заборону на проживання у східних воєводствах було скасовано, однак вже 18 листопада 1927 р. Рада міністрів її знову відновила [59, с. 73, 77, 139].

Більшість емігрантів одразу після виїзду з батьківщини зосереджувалася навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові, діяла організовано, отримувала засоби для існування частково з урядових джерел, частково від закордонних благодійних організацій. До таборів інтернованих потрапило близько 20 тис. із 27 тис. військових, що перейшли через Збруч [27, с. 86]. М. Чеботарів констатував: «По переході кордону наша армія залишилася на ласці поляків, як союзників. То інша справа чи кожен з союзників дотримав обов'язків союзника, але фактом сталося те, що ми опинилися на ласці. Ніхто не знав як поступить тепер польський уряд з нами, інтернованими. Коли поляки почали давати їсти, помістили в табори, то приходилося нашому уряду лише констатувати це та бути задоволеним, що не доводиться голодати, або й викинення з поворотом на поталу більшовиків» [43, арк. 7]. Д. Дорошенко з іронією писав, що «українці, які билися «за нашу і вашу вольносьць», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами» [6, с. 519].

Фізичні, побутові проблеми емігрантів посилювали моральні, психологічні труднощі, з якими вони стикалися. Це проілюстровано в листі А. Ливицького до Г. Юзевського від 7 березня 1921 р.: «Тяжко бачити як рушається всі надії на польсько-українську орієнтацію і все більше чути докори про українсько-польську згоду. Я був ініціатором і автором орієнтації на допомогу Польщі, а ця орієнтація поки-що нам нічого не дала, крім послідовного вимирання наших козаків і голодання наших патріотів. Я і мої політичні друзі ще не втратили віри» [39, арк. 19–19 зв.].

Життя «за дротом» гнітило українських вояків. Частина інтернованих, ще до ліквідації обозів, поодинці чи групами виїздила чи прос-

то втікала з таборів на роботу, часто опиняючись у ще гірших умовах. Траплялося, що «за один день з дивізії втекло 26 старшин» [48, с. 178]. Отаман Ананій Волинець наголошував: «Як перебиваються наші люди в Польщі? Тяжко про це говорити! Сум огортає душу, коли подумати, що маса тут розкиданих живуть, так би мовити, в одиночку, з дня на день, відірвані від своїх організаційних осередків. Живуть впроголодь, бо яку-небудь, саму невибагливу працю досить трудно знайти. Здається, ніде наші люди не бідують так, як тут» [1, с. 2]. Полегшити становище інтернованих намагалися закордонні дипломатичні місії УНР, українська заокеанська діаспора, долучилася до благодійництва церква. Емігранти-українці перебували у важчому становищі порівняно з емігрантами інших національностей, зокрема євреями, якими опікувалися краще матеріально забезпечені національні організації.

Масовий відтік емігрантів із таборів зумовила поразка Другого Зимового походу. Наприкінці 1921 р. інтерновані отримали право працевлаштування поза табором. Керівництво табору, зазвичай, відпускало інтернованих на територію визначеної гміни, що обмежувало простір їхнього пересування та значно ускладнювало пошуки роботи. Після ліквідації статусу інтернованих у Польщі, тобто з 1924 р., українські вояки розселилися по країні або емігрували до інших держав. За сприяння польського уряду у Каліші було утворено Українську Станицю.

Вагомою проблемою було визначення юридичного статусу емігрантів, відсутність документів, перепони в отриманні громадянства. Втративши громадянство УНР і не набувши польського громадянства, емігранти часто ставали апатридами (людина без громадянства), що призводило до поглиблення існуючих проблем. Влада зумисне не надавала громадянства українській інтелігенції, насамперед, учителям, православним священикам. Яскравим прикладом обмеження прав емігрантів стало позбавлення мандатів українських послів Василя Комаревича та Миколи Пирогова, обраних 1922 р. до парламенту [3, с. 294]. Українців, які не мали громадянства, позбавляли цивільних і політичних прав.

Ускладнювало ситуацію те, що влада не вирізняла українських політичних емігрантів із решти іноземців, нехтуючи питанням національності [45, арк. 107]. Ситуація дещо стабілізувалася після запровадження нансенівських паспортів, які мали уніфікувати документи по-

літичних біженців у всій Європі. З 1 липня 1925 р. їх почали видавати у Польщі. Записувати у паспорт національність на власний розсуд особи Ліга націй дозволила лише на початку 30-х років. Частина емігрантів, в основному в Чехословаччині й Польщі, приймала громадянство країн свого перебування.

У сенсі ненаявності юридичних актів — указів, декретів, постанов, які змушували ті чи ті категорії громадян виїжджати, міжвоєнна еміграція з УСРР була добровільно-вимушеною. Спочатку емігранти планували швидке повернення, тому вважали свій виїзд тимчасовим. Після поразки Другого Зимового походу 1921 р. вони зрозуміли, що еміграція буде довготривалою. На засіданні загальних зборів «Товариства допомоги біженцям з України та їх родинам у Варшаві» 26 лютого 1922 р. було наголошено, що перебування за кордоном набрало зтяжнього характеру: «Ми були подібні до тих пасажирів, що з клуночками в руках, голодні і змерзлі чекають на двірці залізничного потягу. Через то ми до цього часу не організовані, не забезпечені матеріально, здеморалізовані, опускаємо руки тоді, коли обставини вимагають більшої енергії і праці. Ми мусимо цілковито відкинути цю нездорову психіку. Нам треба у першу чергу придивитися до нашого життя тут, пристосуватися до його обставин та приступити до творчої праці, як для полегшення самого життя, так і для підготовки на випадок повороту на Україну. Вже сам процес творчої праці й самодіяльності спричиниться до усунення і припинення загальної деморалізації нашого громадянства, не говорячи про матеріальну самопомогу» [37, арк. 49 зв. — 50]. Врешті для більшості ця еміграція стала постійною та безповоротною [3, с. 110].

Для тих емігрантів, що вирішили повернутися до радянської України, виїзд виявився тимчасовим. Потужним мотивом повернення додому для більшості емігрантів були складні психологічні, моральні обставини, розірвані родини, важкі побутові умови. Для частини українців-емігрантів поштовхом до повернення в радянську Україну, з одного боку, стала ухвала Ради послів держав Антанти щодо Східної Галичини, яку в березні 1923 р. вирішили приєднати до Польщі, а з іншого боку курс на українізацію, проголошений в УСРР. Політику коренізації (українізації) політичні емігранти розцінювали як зміновіхвіство більшовиків, зміну їхньої національної політики, а не як власну перемену ідеологічних поглядів. Ю. Тютюнник писав: «Зараз Україна українізується і цей процес тим швидше закінчиться, чим

більше в наступі прийме участь елементів, що інтереси нації ставлять над усе» [53, с. 243].

Однак, проблему повернення українських політичних емігрантів до УСРР не варто зводити до ідеології «зміновіхівства», що виникла і набула поширення у першій половині 20-х рр. серед російської еміграції. Як відомо ця ідеологія знайшла своє відбиття у збірці «Смеха вех», що вийшла у червні 1921 р. у Празі. Основне завдання руху вбачалося у сприянні поверненню російської інтелігенції на батьківщину та наданні допомоги російській/радянській владі у створенні імперської держави [9, с. 367]. Російські зміновіхівці виходили з думки, що більшовики створили велику Росію, тому підтримували нову владу. Для українців подібного зміновіхівства бути не могло. Зокрема, М. Грушевський трактував інтернаціоналізм не як засіб «відновлення єдиної і неподільної Росії», а як ідею рівноправності всіх націй, реалізація якої потребувала надання радянським республікам культурної та економічної самостійності [9, с. 368]. Частина українських політичних емігрантів сподівалася, що радянська Україна переродиться у бік національної України. Серед реемігрантів був Михайло Грушевський, фігура непересічна та знакова. Він не відмовлявся від ідеї національної Української держави, тому був не зміновіхівцем, а поворотником. Таким чином, дії українських емігрантів, що переїхали до УСРР, більш точно характеризує термін поворотництво — рееміграція до радянської України.

Із метою розколу еміграційного середовища та нейтралізації його впливів Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) 30 листопада 1921 р. ухвалив рішення про «повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові, в лавах армії С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, С. Булак-Булаховича та інших ворогів робітничо-селянської влади» [8, с. 62]. З інтернованих Армії УНР по амністії 1921 р. до радянської України повернулося декілька сот людей [18, с. 128]. Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р. ухвалило постанову «Про амністію солдатам врангелівських і петлюрівських армій» [41, арк. 186]. Більшовики намагалися заохотити повертатися до УСРР авторитетних діячів, усіляко поглиблювали суперечності між різними течіями української еміграції, її «верхами» та «низами», особливо військовими. Для цього у таборах інтернованих вояків Армії УНР більшовицькі представники агітували за репатріацію з

обіцянкою помилування та повернення громадянських прав. Виділяли значні кошти на роботу з розкладу в середовищі українських емігрантів. Спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М. Фрунзе 26 квітня 1922 р. створила окремий таємний фонд, куди щомісяця лише управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців [32, с. 479].

Розуміючи негативні наслідки повернення емігрантів до радянської України, еміграційне керівництво кваліфікувало їх як зрадників, намагалось ізолювати. С. Петлюра писав: «Хто дозволяє собі заявляти про прихильність до Росії може вільно від нас відходити: тільки радіти будемо, що позбавляємося чужих і ворожих наших ідеї елементів. І чим скорше од них увільнимось, тим краще для нас буде» [24, с. 411].

За наявності серед української еміграції випадкових осіб неминучим був процес сепарації. Частина з таких повернулася до радянської України, інші зайнялися облаштуванням власного добробуту в тій країні, де опинилися, розірвавши всілякі зв'язки з емігрантським загалом: «Авантюристи з революційних років і колишні благополучні обивателі, викинені революційною бурєю з привичного для них оточення, виявили у боротьбі за існування велику ступень винахідливості і зручності, беручись за все, вдаючись до всяких способів» [31, с. 9]. Відтак, процес диференціації та сепарації політичної еміграції проходив дуже болісно, ускладнюючи емігрантське життя.

Попри це, Симон Петлюра зауважував, що «антибольшевицька позиція об'єднує всю українську еміграцію без різниці політичних угруповань. Другим цементам, що спаює її, це ідея української державності [26, с. 1–2]. У статті «Сучасна українська еміграція і її завдання» під псевдонімом О. Ряст він же писав: «Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь пройняти й українську еміграцію, яка в спеціальних умовах свого перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідальну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації» [25, с. 301]. О. Лотоцький визначав завдання української політичної еміграції, як збереження «прапора, на якому написано — незалежна вільна та самостійна Україна» [17, с. 1], а О. Шульгин уважав основним завданням «боротьбу за державність і самостійність, за права наших меншостей, за єдність, соборність нації» [50, с. 1, 15].

Значного поширення у міжвоєнний час набуло явище повторної еміграції, що виявлялася у переїзді емігрантів з Польщі до інших країн Європи. Йшлося, насамперед, про виїзд до Чехословаччини, куди виїжджали емігранти на навчання, до Франції — як правило, на фізичні роботи, або за океан, зокрема у Бразилію чи Аргентину, коли політичні емігранти доповнювали трудову еміграція західних українців, що виїжджали з Польщі з економічних причин. Виїзд уенерівців до Франції спричиняла широка агітація, а переїзд 1924 р. туди Симона Петлюри і уряду УНР були потужним моральним стимулом. За три роки, із 1924 до 1926 р., до Франції виїхало 1140 українських емігрантів, не враховуючи жінок і дітей [2, с. 87–90].

Працевлаштування українських емігрантів і біженців за межами Польщі відбувалося за посередництва Бюро праці при Лізі націй і зрештою завершувалося маловтішно: знаходячи роботу вже як трудові емігранти, ці люди часто залишалися без опіки та правового захисту. Лише окремих удавалося самореалізуватись на новому місці. Симон Петлюра писав: «Деяка частина емігрантів знайшла собі заробіток у чужих країнах відповідно фаху своєму і заробляє не так уже злиденно, але більшість у дуже скрутному становищі перебуває, почасти через те, що не може через незнання чужих мов, до місцевих обставин приспособитись, а почасти через перепродукцію на різних ділянках знання і праці місцевих сил» [25, с. 301].

Значної шкоди спільній українській справі завдавало відкрите чи приховане суперництво, що було властиве емігрантському середовищу. Появу такого суперництва зумовлювала «психологія емігранта і психологія партійного лідера без партійних мас. Всі ці групи [...] борються з труднощами емігрантського життя, проводять життя у постійних сварках один з одним. Може ні одна еміграція не жила під знаком таких особистих образ, як українська політична еміграція [...]. І ні в якій іншій еміграції це так легко не прощалося» [42, арк. 121]. Політичну неодностайність ускладнювали особистісні вади, озлобленість, несприйняття думки іншого.

Очевидно, що були суб'єктивні причини суперечностей у середовищі еміграції. Оцінюючи її внутрішнє становище, самі емігранти зауважували: «Еміграція складається з різної категорії людей. Є такі, які без задуми й розрахунку на матеріальну користь віддавали своє життя за Батьківщину; є такі, які завжди йшли в життю чесною дорогою і нею йдуть, безкорисно працюють для свого народу і своєї емі-

грації, а є такі, які завжди виляли хвостом на всі боки, не мали свого власного обличчя і на імені еміграції жирують. Є такі, у яких болять кости від незагоєних ран і вони гинуть у злиднях, а є такі, яким розриває боки, вони гуляють і піячать на рахунок нещастя тих попередніх» [47, арк. 3–4]. Емігранти різних ідеологічних напрямів розуміли складність проблеми, однак не вважали за необхідне визнати власну провину, тож звинувачували у негараздах своїх опонентів. Це було віддзеркаленням ідеологічних розбіжностей періоду революції, виявом політичної незрілості українського суспільства.

Складними залишалися взаємозв'язки української та російської, а також інших еміграційних спільнот. Російська політична еміграція, вважаючи, що польський уряд виявляє особливу прихильність до українців і грузинів, не намагалася налагодити з ними співпрацю [58, s. 58]. Це посилювали напружені, неприязні відносини між польським суспільством і державно-адміністративним апаратом, з одного боку, та російськими емігрантами, з іншого, для переважної більшості яких «обкраювання» за Ризьким договором кордонів Росії було неприйнятним [33].

Сутність і мету російської еміграції чітко визначав автор львівського «Діла»: «Вся [російська еміграція — Р.Д.] мріє про велику Росію без ніяких національних аспірацій на самовизначення для «інородців». Велика Росія з поневоленням національностей це мета еміграції, це її віра. [...] Очевидячки, що з такою еміграцією Українці не можуть мати ніякої спільної мови [...]. Російська еміграція, як демократична, так і монархічна, ніяк не хоче погодитися з тим, що кожний народ має право жити та розвиватися по своїй власній волі без московської опіки» [29, с. 3]. З такими думками погоджувався О. Лотоцький, зауважуючи про принципову відмінність української та російської еміграцій: «Якщо росіяни ведуть боротьбу за відновлення імперії, то українці за розвиток власної національної держави» [16, с. 62–63]. У резолюції, ухваленій II з'їздом української політичної еміграції 29–31 грудня 1928 р. у Варшаві, було наголошено: «З обуренням осуджуємо всякі спроби порозуміння груп еміграції української з еміграцією російською, з огляду на непримиренно-вороже відношення останньої до державної незалежності України» [46, арк. 44].

Дещо по-іншому склалися взаємини з білоруською еміграційною спільнотою. Українські та білоруські політичні емігранти непогано розуміли ментальність один одного, бо спільно проходили

складний процес соціальної адаптації в країнах-реципієнтах. Водночас білорусько-польські взаємини історично не були такими гострими, як українсько-польські, а за рівнем національної самосвідомості білоруське населення у міжвоєнний період поступалося українському. До того ж у середовищі білоруської еміграції не існувало розмаїття течій, а еміграційний уряд Білоруської Народної Республіки (БНР) на чолі з Александром Цвікевичем погодився припинити свою діяльність і визнав єдиним центром національного життя Мінськ [27, с. 75].

Таким чином, Перша світова війна і програні визвольні змагання викликали масову українську політичну еміграцію, яка розсіялася по всіх країнах Європи, значна її частина опинилася у Другій Речі Посполитій. Попри складності адаптації, внутрішні суперечності, поворотництво у радянську Україну і рееміграцію в інші країни, українські політичні емігранти впродовж міжвоєнного двадцятиліття змогли не лише призвичаїтися до нових етнополітичних умов, але й відзначитися потужним внеском у розвиток усіх сфер життя регіону. Цементуючою ідеєю української політичної еміграції міжвоєнного часу було прагнення здобути самостійну Українську державу шляхом поборення більшовицької влади за Збручем.

Джерела і література

1. А. В. 3 життя української еміграції // Дзвін. — 1925. — Ч. 140. — 14 липня. — С. 2.
2. Вісті УЦК в Польщі. — 1927. — Ч. 14–17. — Липень-серпень-жовтень-вересень.
3. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Давидюк. — Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. — 704 с.
4. Дідковський А. Спогади / Андрій Дідковський. — Накладом автора, 1961. — 82 с.
5. До виселення біженців // Українська трибуна. — 1921. — Ч. 20. — 29 травня.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Дмитро Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
7. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 10 т. Т. 2. / Гол. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — 800 с.

8. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Таїсія Єременко // УІЖ — 1998. — № 4. — С. 56–70.
9. Єфименко Г. Г. Зміновіхівство // Енциклопедія історії України: Т. 3 : Е-Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : В-во «Наукова думка», 2005. — С. 367–368.
10. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Таїсія Зарецька. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. — 288 с.
11. Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі / Олександр Колянчук. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 246 с.
12. Ленин В. И. Полное собрание починений. Т. 43 (март — июнь 1920) / Владимир Ленин. — изд. 5-е. — М. : Изд-во полит. лит-ры, 1970. — 562 с.
13. Лисянський Б. Українська політична еміграція як історичне з'явище / Борис Лисянський // Тризуб. — 1935. — Ч. 49. — 15 грудня. — С. 4–9.
14. Лівіцький Микола. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівіцький. — Вид-во Укр. Інформ. Бюро. — Мюнхен–Філадельфія, 1984. — 72 с.
15. Лотоцький О. Поворотницька течія // На ріках вавилонських : зб. ст. / Олександр Лотоцький. — Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. — С. 70–86.
16. Лотоцький О. Українська еміграція, як явище соціальне // На ріках вавилонських : зб. ст. / Олександр Лотоцький. — Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. — С. 61–66.
17. Лотоцький О. Шляхи української державности / Олександр Лотоцький // Українська нива. — 1927. — Ч. 4. — 28 січня.
18. Матвеев Г. Ф. Польский плен. Военнослужащие Красной армии в плену у поляков в 1919–1921 годах / Геннадий Матвеев, Виктория Матвеева. — М. : ООО «Родина-медиа», 2011. — 174 с.
19. Міграція / Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
20. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. — Книжка третя. Літери Д–С / Євген Юнацький. — Буенос-Айрос : Накладом Адміністратори УАП Церкви в Аргентині, 1958. — 430 с.

21. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924) / Микола Павленко. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. — 352 с.
22. Панібудьласка В.Ф. Еміграція // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Т. 2 : Д-Й. — К. : Укр. енцикл., 1998. — 744 с.
23. Пасивність нашої еміграції // Діло. — 1924. — Ч. 73. — 2 квітня.
24. Петлюра Генерал-інспектору армії УНР Ко Воєнміну. 23 вересня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН, 1956. — 481 с.
25. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН, 1956.
26. По літах досвіду й мовчанки. Симон Петлюра про українську справу // Діло. — 15 грудня. — 1923. — Ч. 201.
27. Портнов А. В. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1930) / Андрій Портнов. — Харків : ХІФТ, 2008. — 256 с.
28. Правне становище української політичної еміграції в Польщі. Доповідь члена УЦК В. Приходька на нараді представників української еміграції 24–25 вересня 1927 р. // Вісті УЦК в Польщі. — Листопад–грудень. — 1927. — Ч. 18–19.
29. Російська еміграція // Діло. — 1925. — Ч. 21. — 30 січня.
30. Савченко Г. П. Еміграція військовиків Армії УНР та УГА / Григорій Савченко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 3 : Е-Й... — С. 32–33.
31. Садовський В. До десятилітнього білянсу (1919–1929) / В. Садовський // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1929. Річник VI. — Львів : Накладом Українського товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1928. — С. 7–15.
32. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. — Вид. 2-ге, допов. — К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. — 568 с.
33. Станиславский В. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой / Войцех Станиславский // Новая Польша. — 2006. — № 7–8 (77). — С. 91–96. — Режим доступу : <http://>

a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-ziznaob.php (01.11.16). — Назва з екрана.

34. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Володимир Трощинський ; НАН України, Ін-т соціології ; відп. ред. В. Б. Євнух. — К. : Інтел, 1994. — 260 с.
35. ЦДАВО України, ф. 3327, оп. 1, спр. 22.
36. ЦДАВО України, ф. 3366, оп. 1, спр. 1.
37. ЦДАВО України, ф. 3366, оп. 1, спр. 2.
38. ЦДАВО України, ф. 3566, оп. 1, спр. 63.
39. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 24.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 86.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616.
42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 621.
43. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 291.
44. ЦДІАЛ України, ф. 462, оп. 1, спр. 187.
45. ЦДІАЛ України, ф. 580 т., оп. 1, спр. 6.
46. ЦДІАЛ України, ф. 580 т., оп. 1, спр. 7.
47. ЦДІАЛ України, ф. 828, оп. 1, спр. 4.
48. Шатайло О. Попереду кінних запорожців / Олег Шатайло // Його ж. Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки — уродженців Черкащини. — Дрогобич : вид. фірма «Відродження», 2009. — С. 176–179.
49. Шлепаков А. М. (Київ) Еміграція / Арнольд Шлепаков // Радянська енциклопедія історії України. — Том 2 : Державин — Лестригони / ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков, О. А. Бородін та ін. АН УРСР. — К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. — 606 с. — С. 109–110.
50. Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? [зб. ст. та докум.] / Олександр Шульгин. — Париж : Вид-во «Меч», 1931. — 48 с.
51. Шульгин Ол. Завдання еміграції / О. Шульгин // Тризуб. — 1930. — Ч. 10. — 9 березня. — С. 2–9.
52. Эмиграция / Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е. М. Жуков. — Т. 16. Чжан Вэнь-тянь — Яшту. — М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1976. — 1002 столб. — С. 492–500.
53. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд. В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — 616 с.

54. Ямкова В. Стан і перспективи наукової розробки теми міжвоєнної української і білоруської еміграції / Вольга Ямкова // Гістарычны Альманах. — 2004. — № 10. — С. 81–101. — Режим доступу : http://kamunikat.org/usie_czasopisy.html?pubid=2135 (01.11.16). — Назва з екрана.
55. Ясь О. В. Еміграція, її мотиви та види / Олексій Ясь // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Т. 3 : Е-Й. — К. : Наукова думка, 2005.
56. Bruski J. Petfluowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / Jan Jacek Bruski. — Kraków: Arsana, 2000. — 600 s.
57. Majewski M. Majewski M. Ukraińska emigracja polityczna w powiecie Piotrkowskim w latach 1920–1939 / Mieczysław Majewski // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. — Вип. 15. — С. 77–93.
58. Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej : próba charakterystyki społeczności / Wojciech Stanisławski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. — Poznań, 1996. — Т. 5, з. 2. — С. 23–60.
59. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka. — Toruń : MADO, 2004. — 752 s.